

Методологія та історіографія

УДК 94(477)''1750/1800''

Л. Г. Іванова

УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ПОГЛЯДИ НА СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ (друга половина XVIII ст.)

Анотація. У статті аналізуються аграрні проекти українських і польських суспільно-політичних діячів другої половини XVIII ст., які відстоювали просвітницькі ідеали про рівність кожної людини в громадянських правах і особистій свободі, котрі є їхнім природним правом.

Ключові слова: селянське питання, аграрний проект, громадянські права

Постановка проблеми. Просвітництво як нова світоглядна ідеологія XVIII ст. поставило у центрі людського пізнання саму людину з її почуттями, роздумами, моральними критеріями та усвідомленням навколишнього світу. Розум людини був визнаний абсолютним мірилом усіх явищ і процесів – у духовному та науковому сенсі, матеріальному й суспільному. Одним із головних критеріїв суспільного розвитку просвітництво проголосило особисту свободу та рівні соціальні права кожної людини. На українських землях, де кріпосне право закувало в кайдани фізичного рабства мільйони селян, а згодом і вільне козацтво, просвітители встали на захист передусім посіпства, виступили за визнання соціальної і політичної рівності нижчих верств, за встановлення більш прогресивних виробничих відносин.

Проте, в українських землях ідеали просвітництва по-різному торували свій шлях до сердець і розуму соціальної еліти, від якої залежало вирішення проблеми феодальної залежності селянства. До кінця XVIII ст. українські етнічні землі були розділені між двома державами: Російською імперією та Річчю Посполитою. Цей факт і зумовив певні особливості у поглядах польського і українського шляхетства, української козацької старшини щодо кріпосницького становища українського хлібороба та його громадянських прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свого часу до висвітлення цієї проблематики зверталися такі вчені, як В. Семевський, Д. Багалій, В. Маркіна, О. Баранович, А. Слюсарський, А. Путро, В. Смолій, В. Брехуненко, З. Когут та ін.

Мета. Однак тема залишається практично недослідженою, що й спонукає нас визначити метою цієї публікації – аналіз аграрних проектів українських і польських суспільно-політичних діячів другої половини XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Зміни у суспільній думці як української, так і польської еліти на кінець XVIII ст. мали несподіваний та водночас закономірний характер. У польсько-шляхетському середовищі намітилися прогресивні тенденції, в українсько-старшинському – домінував феодально-кріпосницький світогляд. Ті, хто сповідував просвітницькі ідеали (невелике коло українського шляхетства), рішуче намагалися вплинути на соціально-економічну політику імперського чиновництва, гетьманської адміністрації, зрештою, на самих поміщиків, намагалися призупинити чи пом'якшити впровадження кріпосних порядків в Україні.

Лівобережна і слобідська козацька старшина досить швидко захопилася всіма принадами феодального ладу Російської імперії. У XVIII ст., за сприяння московсько-петербурзького та гетьманського урядів, вона почала перетворюватися на поміщиків-латифундистів, які володіли значними земельними багатствами: орними угіддями, луками,

лісами, згодом, десятками сіл і навіть ратушними містечками. Збільшуючи матеріальні багатства, козацька старшина узаконювала і свої феодальні права на працю залежних, рангових, вільних селян, їхню землю, особисту свободу та громадянські права.

Процес закріпачення розпочався за гетьмана І. Скоропадського. Відвертий та зухвалий наступ на особисту свободу українського поспільства здійснила Перша Малоросійська колегія 1723 р., запровадивши всезагальний подушний податок, що по суті означало введення кріпосних відносин. Проте, 1728 р. російський уряд змушений був відмовитись від такого поспішного кроку, в силу напруженої соціально-політичної ситуації, яка склалась на Лівобережжі [1, 247–252]. У 30-х рр. XVIII ст. полігоном для випробування і впровадження царської економічної уніфікаційної політики на українських землях стала Слобожанщина [2, 24–25; 3, 88,109–111]. Тут успішно пройшла імплантація чужорідної імперської системи соціально-політичної структури управління, судочинства тощо. Слобідська козацька старшина всіляко сприяла впровадженню кріпосних порядків, в обмін на визнання за нею статусу російських дворян та поміщиків. Отже, запровадження кріпосництва, подушного податку не тільки для селян, але й для всього рядового козацтва 1765 р. загалом пройшло без серйозного спротиву слобідської старшини щодо інкорпорації й уніфікації царським урядом суспільного життя цього українського регіону [3; 4].

На Лівобережжі козацька старшина, приміряючи на себе статус російського поміщика, у 1763 р. теж зробила рішучий крок до узаконення своїх феодальних прав на поспільство. Гетьманський універсал 1763 р. практично позбавляв селян особистої свободи – вільно переміщатися, права вибору місця проживання і вибору професійної діяльності. Відтепер, навіть рухоме майно селянина оголошувалося власністю землевласника [5]. Зрештою, юридично кріпацтво на Лівобережжі було узаконене 1783 р. Відтоді, українське селянство, рядове козацтво, військові обивателі переводились у стан поміщицьких та економічних (державних) підданих, з обов'язковою сплатою подушного податку [6, 92–93]. Українська козацька старшина визнавалась російськими поміщиками і дворянами з необмеженими правами на працю і життя своїх підданих. Так, через 135 років українське селянство та козацтво втратили соціальні завоювання, здобуті за Української національної революції під проводом Б. Хмельницького, а козацька старшина, зрадивши колишніх союзників у боротьбі проти Речі Посполитої за Українську державу, поспішила заховати на дно старої скрині спогади про героїчну історію спільних визвольних змагань, щоб назавжди стати володарем мільйонів українців, завдяки яким, здобували політичну свободу та владу в Україні їхні пращури. Царський указ 1783 р. позбавив український народ не тільки попередніх завоювань, але й прирік його на фізичне рабство, освітне нещасття, невігластво й економічну вбогість. Видатний російський революціонер О. Герцен з цього приводу писав: «Та чи міг український народ вистояти перед цією фатальною лавиною, яка котилася з півночі до Чорного моря і яка покривала все, що носило руське ім'я однаково крижаним саваном рабства» [7, 336].

Проте, доля селянства не однаково байдуже сприймалась у середовищі українських вищих верств. На засіданнях Законодавчої комісії у Москві впродовж 1767–68 рр., організованої урядом Катерини II, представники від слобідського козацтва першими виступили з різкою критикою соціально-економічної політики губернатора Є. Щербініна, полкової старшини, царських урядовців й поставили вимогу припинити переводити населення регіону в стан кріпосних селян [3, 124–127; 8, 152–160]. Їх підтримали депутати від козацтва Гетьманщини – М. Тилуфіїв (возний м. Миргорода) і Ф. Мартоз (значковий товариш Лубенського полку).

Найбільшу активність щодо захисту прав посполитих і військових обивателів (прирівнювались до державних селян) продемонстрував депутат із Слобожанщини А. Алейников. Він провів блискучий диспут із своїми опонентами І. Божичем (Лівобережжя), А. Кондратьєвим (Слобожанщина), Н. Суліним (Донське військо), П. Бурцевим (Уфімськ) щодо їхніх намірів узаконити право козацької старшини скуповувати козацькі та селянські ґрунти, села з посполитими, перетворювати залежних селян у своїх кріпаків. А. Алейников дорікав опонентам, козацькій старшині, що,

поширюючи кріпацтво, вони «довели бідний малоросійський народ практично до повного розорення і жебрацтва» [9, 370]. На переконання цього депутата, на всіх українських землях мав діяти єдиний соціально-економічний закон, за яким українське поспільство і козацтво користуються з давніх часів широкими економічними правами, як то, вільно займатися промислами, торговельною діяльністю, розпоряджатися продуктами своєї праці. Російський уряд і Законодавча комісія, за переконаннями А. Алейнікова, повинні відновити права і привілеї малоросіян, якими вони користувалися до 1727 р. Передусім це стосувалося права на особисту свободу [9, 373–374].

Крім того, ним було запропоновано ряд заходів, спрямованих на відновлення традиційних виробничих відносин в Україні. Насамперед він вважав за потрібне зобов'язати козацьку старшину обходитись у своїх маєтках, подібно до військових обивателів, без праці залежних селян. По-друге, закріпачене поспільство повернути у стан «державних підданих», а колишніх козаків – до «державної військової служби». По-третє, повернути з-під поміщицької залежності українців, які з різних причин опинилися у російських губерніях та на Дону. Одночасно російських кріпаків, які проживали в українських поміщицьких маєтках, переселити на мало залюднені російські території із статусом державних однодворців [9, 373–374]. Зрештою, А. Алейніков звернувся із закликом до всіх депутатів Великого зібрання (тобто, Законодавчої комісії), відмовитися від ганебного кріпосного права, якого вже давно не існує в Європі: «Ми бачимо цілу Європу, котра в кріпосних селянах потреби не має. І чи не більше буде засудження всім панам депутатам і всій нашій державі перед іншими європейськими країнами, коли, по закінченню цієї високославної Комісії, узаконено буде купувати і продавати селян як худобу?» [9, 373].

Український депутат, хоча й не отримав підтримки серед дворянства і козацької старшини, все ж змусив задуматися та, зрештою, обговорювати питання відносно покращення побуту селян. Хоча виступи наступних депутатів відзначалися безплідними суперечками про стосунки між поміщиком та кріпосними селянами. Лише представник від Козловського російського дворянства Г. Коробін запропонував законодавчо карати поміщиків за надмірну експлуатацію селян на різних роботах, за надмірне підвищення податків, продаж підданих за борги, покарання на смерть та інші зловживання. Запровадження такого закону мало обмежити владу поміщика над кріпаками, адже «хлібороби – душа суспільства і від їх убогості занепадає все суспільство» [9, 409–415]. Поряд із тим, Г. Коробін не заперечував кріпосне право як таке, бо воно, на його думку, є звичайне природне явище в суспільному житті Російської держави.

Конструктивну програму стосовно реформування аграрних виробничих відносин та покращення побуту поспільства представив Великому зібранню український депутат від Катеринославського шляхетства, підполковник Я. Козельський. У своєму програмному проєкті останній запропонував петербурзькому урядові розділити між усіма підданими (тобто, селянами різних категорій) земельні угіддя, «щоб мужики, вважаючи ті землі за свій власний наділ, ґрунтовно влаштувалися і постійніше жити могли» [9, 500]. На його переконання, селян необхідно визнати спадковими власниками їхніх ґрунтів. Разом із тим, пропонувалось зберегти феодальну залежність посполитих від поміщика, а також вдосконалити і законодавчо врегулювати виробничі відносини в аграрному секторі. Першим кроком у цьому напрямі мало бути чітке визначення форми оподаткування (відробіткова, грошова рента, урочні дні тощо) населення для кожного регіону, району, місцевості, з урахуванням кліматично-географічних особливостей та близькості до ринку збуту сільськогосподарської продукції. По-друге, розділити робочий тиждень на три частини: два дні використовувати селян на панщині в «хліборобстві» та в інших економічних справах у маєтку поміщика, два дні на виконання державної повинності і ще два дні виділити для роботи на власне господарство.

Подушний податок на поміщика Я. Козельський пропонував замінити відробітком (урочними роботами) або грошовою сплатою із селянського двору в розмірі 20 коп. за тиждень, незалежно від господарської спроможності селянської родини. Сюди ж враховувати жіночу працю на користь поміщика. Чинш та урочні роботи виконуватись «повинні вже не на душу, а від двора», за взаємної угоди між поміщиком та селянином.

Відносно державного податку, то він мав залишатися подушним. Такий роздільний підхід, на його думку, дав би можливість посполитим виявляти господарську ініціативу, більш самостійно розпоряджатися результатами своєї праці, а це мало сприяти збільшенню заможності селянської родини та кількісному зростанню її членів, тобто, дітей. Від числа робочих рук залежить добробут селянського господарства, а відтак, буде чимала користь самому поміщикові [9, 495–496]. Однак найголовніше, – стверджував автор проекту, – розумні та виважені виробничі відносини покладуть край постійним утечам селян до Польщі, Валахії, Угорщини, в південні регіони України і покладе край жебракуванню селян, котрі змушені через тяжке економічне становище просити милостиню на шляхах та в містах.

Втечам хліборобів з рідних місць через пошуки кращого життя Я. Козельський приділив значну частину свого виступу. Звертаючись до російського дворянства та українського шляхетства, козацької старшини, він пропонував подивитися на цю проблему не з традиційного погляду про нерадивість українського селянина, схильного, нібито, до пияцтва, лінощів і злодійства. «Селянин же, – відзначав депутат, – чутлива людина, він розуміє і наперед знає, що все, що би не було у нього, то говорить, не його, а поміщика» [9, 500]. Надмірні податки розорювали селянські господарства, не залишаючи хліборобу ніяких засобів до існування. Тому «найпрацьовитіший чоловік стане нерадивим, у постійному насильстві і не маючи нічого у власності... Краще, здається, з позицій людинолюбства, прагнути спрямовувати народ до роботи вільної і не тяжкої, то він більше вроків відпрацьовуватиме і не втомиться, ніж (примушувати його працювати. – Л. І.) однією неволею і рабським пригніченням» [9, 500].

Я. Козельський як просвітитель XVIII ст. велику роль у врегулюванні суспільних відносин надавав законодавчій системі. Відповідно, він запропонував урядові запровадити закони, які б карали поміщиків за свавілля, жорстокість відносно підданих та за господарську безвідповідальність, які своїми діями (розгульним життям, надмірними витратами) доводили селян до жебрацького існування. Маєтки таких поміщиків необхідно передавати у державну опіку. Крім того, створити при уряді відомство, яке буде збирати інформацію про стан хліборобської галузі, господарську спроможність маєтків, розміри податків селян на користь дідача – поміщика. Держава зобов'язана строго контролювати всі повинності, вроки і датки, бо закони, що «обмежать поміщицькі податки, будуть для всіх корисні» [9, 499].

Хоча Я. Козельський і пропонував захистити інтереси безпосереднього виробника – хлібороба, він жодного разу не підняв питання надання селянству особистої свободи та ліквідації кріпосництва. Крім того, він вважав, що втечі селян від поміщика є більш негативним явищем, адже підривають економічну спроможність і поміщиків, і держави, тому вбачав розв'язання цієї дилеми у законодавчій забороні посполитим вільно переходити від одного землевласника до іншого без письмового дозволу. Водночас закон повинен карати і тих поміщиків великим грошовим штрафом, які надаватимуть утікачам притулок. Урядова заборона переходів мусить викоринити цей корінь зла і «народ дикий змушений буде... сімейство заводити, селитися і постійно жити» на одному місці, збільшуючи добробут свого краю.

Як бачимо, аграрна програма Я. Козельського мала половинчастий характер. Вона передбачала лише вдосконалення виробничих відносин між феодално залежним селянством та поміщиком, а поряд із цим, дозволяла реалізувати вищий принцип просвітницької ідеології людського співжиття – утвердження взаємоповаги між вищими й нижчими верствами суспільства, поваги до людини праці, її потреб, почуттів, визнання певних громадянських прав (проте, не уточнюється, яких саме), усвідомлення кожним своїх обов'язків у економічному житті держави.

Відомий російський дослідник В. Семевський зазначав, що пропозиції Я. Козельського були не ефемерними, а реальними і найкращими серед тих, які прозвучали на засіданні Законодавчої комісії. Втім, проект українського шляхтича не підтримали ні російське дворянство, ні українські депутати від козацької старшини. Перших не влаштувала пропозиція обмежити феодалні повинності та юридично-економічні права поміщиків

відносно кріпосних, інших – передача селянам землі у спадкове користування, позбавлення дідичів можливості втручатися в родинні поземельні справи своїх підданих [10, 117–119].

У цьому контексті необхідно згадати виступ лубенського депутата, шляхтича Г. Полетики, який опонував представникові від Другої Малоросійської колегії Д. Натальїну. Перший категорично виступив проти запровадження в Україні подушного та «рубльового» податків, посилаючись на вікові правові традиції виробничих відносин між поспільством та землевласниками-дідичами. Український депутат запевняв Велике зібрання, що подушний податок приведе Гетьманщину до «крайнього розорення і спустошення» [11, 97–99]. Саме ці два види податку призвели до масових утеч підданих зі своїх місць проживання, а ті, які лишилися, «страждають від бідності й убогості» [12, 182–183]. Виступив Г. Полетика й проти покарання селян за втечі та самовільні переходи у пошуках кращих умов існування та ведення господарства, проти штрафів поміщиків, котрі приймають у свої маєтки втікачів-переселенців. Такі переселення, на його думку, навпаки, забезпечували залюднення малозаселених порубіжних територій.

У підсумку, українські депутати від шляхетства, козацтва, військових обивателів і міщанства у вирішенні селянського питання просили імператрицю Катерину II та Законодавчу комісію підтвердити всі давні права й привілеї української еліти, якими вона користувалася до 1767 р., та врахувати і зберегти «усі вигоди простого народу, що перебуває у їхньому володінні» [12, 184; 13, 519–520]. Зрештою, російський уряд не мав наміру підтримувати дебати та обговорювати питання покращення побуту селян. Серед російського дворянства зростало озлоблення і роздратування щодо цієї проблеми, яку піднімали українські депутати. Голова комісії А. Бібіков спрямував роботу по Законодавчому Уложенню в русло обговорення прав і привілеїв російських дворян і благородних національних окраїн імперії [10, 104–105]. Та все ж, завдяки зусиллям Я. Козельського, А. Алейнікова, Г. Полетики, І. Дзюбіна та інших українських депутатів, уніфікація соціально-економічного життя за російським взірцем на українських теренах була відтермінована до 80-х рр. XVIII ст. Тимчасовість цієї перемоги прекрасно розумів Я. Козельський, тому не мав намірів відступати. Він усе ж таки сподівався переконати російських урядовців у потрібності змінити соціальні та виробничі відносини. В 1768 р. український шляхтич опублікував твір «Філософські пропозиції», в якому з просвітницьких позицій виклав теорію ідеальних суспільних відносин. У передмові він звернувся до генерал-прокурора Сенату кн. А. Вяземського і російського дворянства, де висловив сподівання на прочитання його твору, який є «корисний для людського роду істин».

Яків Павлович робив основний акцент на необхідності вдосконалювати закони суспільних і виробничих відносин, оскільки саме вони сприятимуть гармонійному розвитку суспільства. Залучивши просвітницьку теорію про договірне походження держави, він запропонував царським сановникам і представникам влади захистити природні та громадянські права кожного члена суспільства, визнати всіх рівними перед законом «по договору». «Людина через громадянське становище... здобуває рівність моральну і законну, стає рівною за договором і по договору» – резюмував український мислитель [23].

На його переконання, простий народ може стати добродійним, якщо через виховання і закони поєднати особисті та загальні інтереси, де суспільна користь превалюватиме. «Ніякий народ неможливо зробити іншим чином добродійним, як через поєднання особистої користі кожної людини із загальною користю всіх... Потрібно мати потребу до загального добробуту і не чинити за самолюбством» [14, 530]. Досягти такого єднання можна через виховання як поміщиків, так і селян, а також упровадження обов'язку працювати на добробут всього суспільства. «Не злато і срібло, а праця створює багатства народів», – писав Я. Козельський. До того ж працювати повинен кожен працездатний член громади, незалежно від соціального статусу, щоб утримувати себе й непрацездатних членів родини [14, 536–537].

Український просвітителю запропонував державі силою законів боротися із пороками дворянства і поміщиків, які «звикли жити за рахунок чужого поту» й у «надмірній розкоші». Він вважав за необхідне законодавчо врегулювати кількість маєтків у

власності однієї дворянської родини та встановити обмеження відносно іншої майнової розкоші, бо саме помірність у статках викоринить деспотизм, тиранію, паразитизм на чужій праці. «Не допускати людей впадати у розкіш і через те упередити більшість інших пороків», – закликав Я. Козельський [14, 535–536].

Погляди та пропозиції останнього не знайшли розуміння ні в урядових колах імперії, ні серед вищих верств українського і російського суспільства. Сам проект і філософський трактат українського просвітителя згодом були забуті й не перевидавались. Побут українського поспільства в наступні роки дедалі незмінно наближався до становища російських кріпаків. Це був об'єктивний процес феодалізації суспільного та економічного життя, пов'язаний із інтеграцією та кооптацією українських земель до господарського комплексу імперії, способу мислення та бачення станової ієрархії соціальних відносин. 1783 р. поставив остаточну крапку в справі закріпачення українських хліборобів та рядового козацтва. Поряд із тим, цей рік розпочав нову сторінку розвитку суспільної думки щодо селянської проблеми на Лівобережній та Слобідській Україні.

В іншій половині українських земель – на Правобережжі та Галичині, що входили до політичного організму Речі Посполитої, соціально-економічні та політичні інтеграційні процеси завершилися у першій чверті XVIII ст., а все українське поспільство опинилось у кріпосницькому становищі. Надія на повернення соціально-економічної моделі середини XVII ст. була втрачена назавжди. Польсько-українські магнати і шляхта не переймалися долею українських хліборобів, які примножували їхні багатства своєю кріпосною працею у фільварках. За даними О. Барановича, В. Маркіної, В. Серчика, Г. Храбана та ін., на середину 1760-х рр. селянські безтяглові господарства становили 55 %, на кінець століття – 90 % [15, 63,122; 16]. Значно зменшились і земельні наділи посполитих – 70 % мали від 1/4–1/8, а подекуди 1/12 волоки (одна волока дорівнювала 16,9 га) орної землі [15, 63,122], за норми: одна і більше волок.

У 60-х рр. XVIII ст. панщина практично превалювала на всій території Правобережжя і Галичини, сягаючи 4–6 днів на тиждень, крім південних порубіжних районів з Лівобережжям і Запорозькою Січчю, де ще зберігала позиції грошова рента, через демографічні проблеми. Становище українського селянства ускладнювалось також національно-релігійною ситуацією в Правобережному регіоні. Варшавський уряд проводив жорстоку політику денационалізації й окатоличення українського народу, що супроводжувалось «хрестовими походами» (1766 і 1768 рр.) польських магнатів, разом із уніатськими і католицькими клерикалами [17]. Коли державна машина Польщі з усім її адміністративним, військовим, поліцейським, судовим апаратом спрямовувала свої сили проти економічних, національних і релігійних прав та свобод корінного населення Правобережної України, українському селянству (що становило 77 % від усього населення) нічого не лишалося, як подбати про себе самих і відповісти повстанням на жорстоку тиранію дідичів, польського чиновництва, католицького кліру. Протягом усього XVIII ст. Річ Посполиту потрясли безперервні кровопролитні гайдамацькі рухи й визвольні повстання, головними гаслами яких були ліквідація відробіткової ренти, юридичного права шляхти на життя і працю залежних селян, свобода віросповідань, відновлення системи самоврядування.

Уперше вимога проведення аграрної реформи прозвучала й була адресована до польського уряду 14 червня 1767 р. в «Проекті статуту плебейства». В історіографії «Проект» отримав також назву «Торчинський маніфест», оскільки декілька примірників знайдені в м. Торчин на Волині. Згідно російських дослідників І. Міллера й І. Нарського, цей документ належав таємній повстанській організації, причетній згодом до підготовки Коліївщини 1768 р. [18, 86]. Авторство документу – анонімне, а станова приналежність автора є дискусійним питанням. Існує дві версії: належність творця «Маніфесту» або до українського селянства, або – міщанства [18, 80; 19, 115].

Високий рівень граматичного і стилістичного письма «Проекту» двома мовами – польською та українською, ґрунтовне знання давньої і сучасної європейської політичної історії засвідчують доволі високий рівень освіти автора, яку могла отримати передусім людина шляхетського походження. Промовистим є також факт прихильного ставлення

творця «Проекту» до республіканської форми правління Голландії, Швеції, Венеції, Лукка, Сан-Маріно, позитивне ставлення до переможного руху датських громадян за рівність усіх станів. Отже, це мало бути прикладом для польської шляхти та пересторогою для панства, оскільки народ, не витримавши беззаконня, нелюдського ставлення до нього знайде сам собі «трибунів, Брутів.., котрі з часом зможуть досягти вищої влади» [18, 85].

В документі аргументовано й логічно подані міркування щодо необхідності проведення аграрної реформи. Від імені селянства в тексті подаються, шокуючі людський розум, картини безправного становища українського хлібороба, який за щоденну роботу на дідича, збільшуючи його багатство, отримує єдину нагороду: «диба, колодки, ланцюги, батоги, різки та інші знаряддя катування». При цьому, «його не тільки мучать, обкрадають, дарують, продають, віддають в оренду євреям, але і доводять до повного розорення» [18, 83]. Польське панство, створивши нестерпне життя підданам, не задумується, що саме від селянства залежить економічний добробут і держави, і поміщиків: «Згадайте, хто годував ваших батьків, – пише автор Маніфесту, – ніхто інший, як общинники, котрих ви називаєте холопами. Звідки все, що ви маєте, як не від них, в кому надія на багатство ваших дітей, як не в нас (у селянах. – Л. І.) і в наших синах... Подумайте про країну, яку ви можете розорити, подумайте про свою родову честь, якою ви чванитеся. Подумайте.., панотці, про святість вівтарів, до котрих ви наближаєтеся, щоб пожитися плодами нашої праці» [18, 88].

Автор вдається до емоційно психологічних засобів впливу на польське шляхетство і урядовців, тому декілька разів у маніфесті звучить попередження про готовність народу піднятися на визвольне повстання. Адже поміщики «проживають у рік мільйони», а поспільство «не може отримати власного заробітку і повинне платити за свої голови і голови своїх дітей, відбувати панщину, платити побори з худоби, городу, садів, лугів, що розорюють, не маючи свободи користуватися лісами, водами, ледве не повітрям». За нелюдське, жорстоке ставлення до хліборобів, застерігає автор, проти шляхти підніметься селянська «коса» та «сокира» і вона відчує, як може «діяти вогнем і мечем рука, котру називають хлопською». На Правобережжі з'являться нові Хмельницький, Валерій Публікат, Брут. Тому королю, пресвітлому Сенату, рицарському стану варто подолати гординю й зневагу до простого люду і здійснити аграрну реформу. Говорячи від імені українського селянства, автор підкреслював, що всі його вимоги є законними, а найголовніша мета поспільства – «захистити релігію» і «нашу національну свободу» [18, 85,88]. Зміст, запропонованих реформаційних заходів у «Горчинському маніфесті», вражає, за рядом положень й поміркованим характером, тотожністю із аграрним проектом Я. Козельського. Цей факт ще раз підтверджує українське й шляхетське походження автора. До того ж Маніфесту притаманна антикатолицька тональність.

Необхідно зазначити, що сеймовими постановами 1717 і 1734 рр. православна українська шляхта (як і все населення східного грецького обряду) оголошувалася дисидентами, позбавлялася права брати участь у політичному житті Речі Посполитої, займати адміністративні посади. Згодом вона зазнала економічного тиску й перейшла у розряд чиншової оподаткованої категорії, а відтак, могла сподіватися тільки на посаду управителя поміщицьких польських маєтків або сотників надвірної міліції магнатів.

У «Проекті» також пропонувалося суттєво покращити побут селян, зі збереженням поміщицького землеволодіння. Панщина мала складати три дні на тиждень, а податок з робочої худоби – не більше 2 злотих. Сторожову службу в маєтку дідича – обмежити садибою поміщика. Підводу для господарських потреб поміщика селяни повинні давати тільки двічі на місяць, на відстань до 12 миль. Новим напрямом у суспільно-політичній думці Правобережної України було те, що автор «Проекту», стаючи на захист українського поспільства, запропонував передати землю селянам у спадкову власність, дозволити вільний перехід від одного поміщика до іншого, за умови залишити замість себе нового господаря-хлібороба. Фактично селяни мали отримати певні права на особисту свободу. Крім того, пропонувалося скасувати практику використання посполитих на не урочних додаткових польових роботах у фільваркових господарствах й сплачувати «треби» (вимоги поміщика виконувати додаткові сільськогосподарські

роботи або платити продуктову ренту). Автор поставив також вимогу перед дідичами надавати підданам право користуватися частиною лісових угідь, не віддавати маєтки у посесійну оренду, від якої селянські господарства зазнавали розорення.

Ще однією важливою вимогою «Проекту» була політична: надати селянству чотири представництва у польському сеймі. Тим самим передбачалось долучити селян до активної участі в суспільному житті Речі Посполитої та визнати їх рівноправними громадянами держави [18, 88–89]. Це було суттєвим кроком уперед щодо подолання старого феодального світогляду й утвердження просвітницьких ідеалів у сфері виробничих і суспільних взаємовідносин.

Поряд із тим, «Проект» був адресований не тільки до польського шляхетства та уряду, але й до самого поспільства як українського, так і польського. В ньому прозвучав заклик до жителів Польського королівства, Литовського князівства й провінцій об'єднуватися й підніматися на боротьбу проти «рабського становища», проти поміщицького свавілля, проти тих, хто «забув закони природи і зневажає божі закони», хто забув рівність кожної людини та її право на свободу. Термін «свобода», згідно тексту документа, розуміється в широкому сенсі – як релігії, так і національних і громадянських потреб. «Ми обіцяємо захистити релігію, нашу головну мету та нашу національну свободу», – заявляв автор, попереджаючи, що не має наміру жартувати, адже скоро всі побачать, як селянська рука «діє вогнем і мечем», і «пізнають всю суворість гніву народного» [18, 88]. Консервативно налаштована польська шляхта вважала «Проект статуту плебейства» інспірацією короля С. Понятовського і Чарторизького й саме ця відозва призвела до всенародного повстання Коліївщини [20, 517–550].

В історіографії існує думка, що «Проект статуту плебейства» має прямий зв'язок із іншим документом – «Універсалом до селян» [19, 114–115; 21, 80–81], який широко декларувався керівниками Коліївщини під час повстання. Відзначають однаковий стиль та ідейне навантаження обох відозв [21, 90]. Головним доказовим аргументом є фраза в «Універсалі»: «Ми попереджали вас раніше, але ви не хотіли вірити, тепер можете вірити, коли ваші побратими щасливо почали в Україні та на Поділлі звільнятися від рабства і ярма». В «Універсалі» вже не йде мова про аграрні реформи, а звучить заклик – «викорінювати зміїне плем'я – ваших панів, котрі п'ють вашу кров» [21, 90]. Войовниче спрямування цієї відозви стало відповіддю на жорстоку репресивну політику польської шляхти і магнатів на Правобережній Україні після ознайомлення з «Проектом статуту плебейства». В. Смолій відзначає, що шляхетські ідеологи навіть подали дві письмові відповіді анонімному авторові «Проекту» у 1767 р. й пообіцяли потопити в крові народний бунт проти дідичів та королівської влади [19, 116].

У лютому 1768 р. Барська конфедерація, яку очолили магнати Й. Потоцький, Ю. Пулавський, М. Красінський, оголосила українському народові та православній церкві «божу війну». Десятитисячна армія конфедератів покрила все кров'ю на своєму шляху. На цей жорстокий виклик фанатично налаштована шляхта отримала не менше жорстоку відповідь. В Коліївщині схрестились у двобої поміщицько-шляхетська беззаконність, свавілля, клерикальна нетерпимість і дух свободи, рівності, національної і людської гідності українського народу. І хоча всенародне повстання зазнало поразки, а українське населення було піддане найжорсткішим катуванням, для польської влади і магнатів це була лише тактична військова перемога над неозброєним селянством. Страх нової селянської війни не залишав шляхту в спокої. Привід селянського караючого меча змушував одних шукати порятунку у репресивних заходах щодо українського люду, інших – більш глибоко подивитися на проблему селянсько-поміщицьких взаємин та українсько-польського співіснування.

У середині 70-х рр. XVIII ст., за умов релігійної нетерпимості та соціально-політичної реакції на Правобережній Україні, селянське питання стало одним із пріоритетних на сеймових зібраннях. У 1773–1775 рр. із сеймової трибуни вперше пролунав заклик до шляхетства, негайно покращити побут тих, хто створює багатство, економічну могутність держави та матеріальне процвітання для поміщиків. Так, депутат А. Сулковський запропонував проект заходів, що передбачали покласти кінець

селянським бунтам і втечам з українських воєводств (Київського, Подільського, Волинського, Брацлавського, Руського, Белзького). За його проектом, шляхта мала гарантувати право власності селянам на їхні земельні наділи та все рухоме майно; створити для них суди, незалежні від поміщиків, куди хлібороби могли б подати позови на свавілля управителів чи дідичів (в разі катування, тиранії, вбивства підданих). Феодал позбавлявся права на життя і смерть кріпака. Крім того, держава мала взяти на себе справу регулювання феодальних повинностей, стежити, щоб у приватних маєтках розміри податків і відробіткової ренти не перевищували установлених законом. А. Сулковський вважав за доцільне перевести селян усіх категорій на чинш, який, на його думку, створить кращі умови для господарської ініціативи селян [22, 9–13].

З цього приводу на засіданнях Сейму розгорілась гостра дискусія. Більшість польських депутатів категорично відкинула аграрний проект А. Сулковського. В протоколі було зафіксовано: «ani go dosluchac nie chciano» (дослухатися до нього не хотіли). Найбільш негативні емоції викликала пропозиція про надання хліборобам частково особистої свободи. Без волі «не можливе життя холопів» – відповідав їм А. Сулковський. Ряд позицій проекту все ж знайшов підтримку деяких депутатів. Так, А. Островський і маршалок Туровський підтримали пропозицію врегулювати розміри повинностей для селян у наступній люстрації. Ю. Хрептович та єпископ Ю. Массальський погодились із пунктом про надання холопам права спадкової власності на землю, захист у судах, адже від становища пригнобленого посіпства залежить добробут усієї країни. Спадкова власність, на думку прогресивістів, прив'яже селян до місцевості й припинить спустошливі втечі до сусідніх держав [22, 10].

Проте, це були поодинокі позитивні вислови на підтримку проекту А. Сулковського. В підсумку, жоден пункт його проекту не отримав законодавчого схвалення та затвердження. На сеймі дістав підтримку протилежний проект шляхтича Понінського – «Умови поміщиків із погляду їх підданих», який висловився за необхідність запровадити ряд суворих превентивних заходів проти селянських втеч із маєтків польських землевласників. Єдиною поступкою, запропонованою автором, була заборона карати селян-втікачів без судового слідства і повертати селянину майно після його повернення до звичного «послушенства». Однак і ця незначна гуманна поступка кріпакам була повністю проігнорована шляхетськими депутатами. Більшість і надалі стояла на позиціях, що український «холоп має одні тільки ознаки душі і тіла, сама ж особа його – не людина, а річ, яка належить шляхтичу, бо є його власністю і котру він як повноправний господар, може продавати, купувати, використовувати на власний розсуд, подібно худобі» [23, 18].

Повертаючись до аграрного проекту А. Сулковського, необхідно відзначити його подібність і дотичність за рядом пропозицій, відносно покращення становища кріпосного селянства, до проекту Я. Козельського. Обидва суспільно-політичні діячі запропонували визнати за селянами право на спадкову власність на їхні ґрунти, за збереження поміщицького землеволодіння; надати частково особисту свободу (у різних варіантах для українських регіонів); право самостійно розпоряджатися рухомим і нерухомим майном. Свою позицію вони аргументували тим, що це дасть можливість запобігти втечам посполитих з поміщицьких маєтків, забезпечить розвиток продуктивних сил, примножить природний приріст населення в країні, покращить господарську ініціативу кріпаків.

Однакові погляди Я. Козельський і А. Сулковський висловили і відносно регламентації державою виробничих відносин між поміщиком і селянством. Тотожною була реакція російських і польських вищих верств на аграрні проекти в Законодавчій комісії (1767) та Варшавському Сеймі (1775). Однаково було заявлено про небажання йти на будь-які поступки хліборобам і про намір безмежно володіти їхньою працею й особистим життям. Проте, спільне бачення і розуміння потреб, у цьому випадку українського селянства Лівобережного і Правобережного Подніпров'я окремими представниками козацької старшини і польського шляхетства, говорить про існування єдиних тенденцій та ідейного спрямування в суспільній думці щодо аграрних відносин на українських землях, розділених територіально між Росією та Польщею.

Найголовніше – просвітницькі ідеали, які поставили людину в центрі всесвіту з її почуттями, роздумами, чеснотами – руйнували старі стереотипи феодального мислення відносно ієрархії соціальної структури суспільства і закладали фундамент нового напрямку суспільної психології та буття.

Необхідно визнати, що нове бачення суспільного розвитку в Речі Посполитій дедалі більше оволодівало серцями та розумом представників шляхетського стану в останній чверті XVIII ст. На перший погляд, парадоксальним видається, що в країні, де існували у класичному вияві феодально-кріпосницькі відносини з латифундійним фільварковим землеволодінням, з усіма негативними наслідками й рабським безправ'ям селянства, аграрне питання у 1780-х рр. стало головною проблемою варшавського уряду. Від вирішення цієї проблеми залежало політичне майбутнє держави. Польські інтелектуали – краківський професор А. Поплавський, шляхтич І. Вибіцький, канцлер А. Замойський змогли донести до свідомості шляхетства важливість та необхідність змін економічно-правового становища посполитих й їхнього «звільнення від надмірного гніту».

Так, І. Вибіцький відкритою статтею («Патріотичні листи») звернувся до канцлера А. Замойського, доводячи з економічного погляду, що ліквідація кріпосного права сприятиме швидкому відродженню господарського потенціалу Польської держави. На його переконання, істотним зрушенням у справі подолання економічної відсталості країни має стати закон про надання у вічну власність селянам землю, яку вони обробляють. Поміщик, зі свого боку, має письмово задокументувати цю передачу землі кріпакам, але поміщицьке землеволодіння зберігається. Відповідно, автор «Патріотичних листів» продовжив тему А. Сулковського щодо судового захисту селян від тиранії поміщика-дідича [24, 587].

Пропозиції І. Вибіцького були враховані польським канцлером А. Замойським при написанні нового зводу законів. На сеймах 1778 і 1780 рр. шляхта ознайомилась із новим проектом аграрних реформ польського канцлера. Останній спробував урівноважити інтереси поміщиків та кріпосних селян. Разом із тим, він запропонував ряд заходів у напрямі подолання феодальної економічної системи та відносин, з прицілом у майбутньому надати селянам повну особисту свободу. За аграрною частиною цього кодексу, перший і третій син холопа отримували звільнення від феодальних повинностей, а «два інші сина залишались на ниві й зобов'язані були працювати на поміщика. Одночасно холоп отримував можливість викупу своїх ґрунтів і володіти ними на «ленному праві»» [24, 588]. За цим кодексом, особисту волю могли отримати посполиті, які доведуть, що поселились у поміщицькому маєтку на певних умовах. Виконавши всі умови договору, вони отримували право покинути свого землевласника [25, 100].

Проект також передбачав вдосконалення судочинства на користь селянства, за принципом, запропонованим А. Сулковським та І. Вибіцьким. Згідно ж висновку М. Костомарова, проект А. Замойського характеризувався значною поміркованістю відносно кріпосного селянства та не передбачав повної ліквідації феодальних відносин відразу. Втім, сеймові депутати зустріли аграрні пропозиції канцлера досить агресивно та заявили про його наміри принизити давній стан благородних рицарів до рівня холопа. Через несприйняття аграрної частини кодексу шляхетством, цей документ був повністю відхилений, а його творця звинуватили у державній зраді [25, 101].

Феодальний світогляд і психологія польської шляхти стали непереборною перешкодою у реформаційних планах окремих її представників, які відстоювали прогресивні погляди суспільного поступу. Навіть тоді, коли всі внутрішні й зовнішні чинники вказували на те, що Польща перебуває над політичною та економічною прірвою, шляхта демонструвала непохитне прагнення зберегти давній державний і соціально-економічний устрій, де влада поміщика над підданими була необмеженою. Польська шляхта не бажала навіть задуматись, що від вирішення селянського питання значною мірою залежало існування Польської держави як такої. Поряд із тим, блок польських реформаторів-просвітителів зробив це питання на чотирьохлітньому сеймі (1788–1791) однією із центральних тем доповідей, дискусій, економічних проектів щодо виведення країни з глибокої кризи.

Сеймові депутати Т. Морський, Л. Верцель, Ф. Макульський, Я. Орловський, В. Строновський головну увагу звернули на Правобережну Україну, як на регіон «вибухонебезпечний», з погляду національно-релігійної, соціальної, економічної ситуації й який потребує негайного та невідкладного вирішення селянського питання. Перед сеймовим зібранням названі депутати у своїх виступах подали картину дійсно жахливого існування українського кріпака, на якого поміщик дивиться як на бездушну річ, катує дибамми, вбиває канчуками, розорує посесіями й непомерними податками. У своїх доповідях вони запропонували заходи, котрі мали покласти край безперервним кровопролитним соціальним рухам селянства, зокрема гайдамаччині [26].

Передусім передбачалось покінчити з політикою релігійної нетерпимості стосовно корінного українського населення православного віросповідання, визнати рівність католицької і православної церков, припинити переслідування й економічний тиск на українське селянство за його релігійні переконання. По-друге, Л. Верцель і Т. Морський запропонували встановити суворий контроль держави за оподаткуванням населення й регламентувати феодално-кріпосницькі повинності та відробіткову ренту. По-третє, вимагали провести освітні заходи, тобто, надати селянським синам можливість навчатися, принаймні, в початковій школі, де вони осягнули б польське письмо, ази арифметики і – найголовніше, де їм прищеплювали б думку, що вони є поляками за своїм походженням і підданством [27; 28]. Треба визнати, що цей пункт був своєрідним викликом попередній ідеологічно-політичній стратегії Варшавського уряду, який керувався у своїх діях щодо українського народу відомим катехізисом – «Проект знищення Русі» (1717 р.) [29, 79–86]. Одним із його положень була заборона будь-якої освіти для українських кріпосних селян.

Проект доступу селян до освіти на чотирьохлітньому сеймі схвалили брацлавський воєвода А. Четвертинський і депутат Київського воєводства Я. Рубінський. Останній, у приклад всьому шляхетству, поставив освітню діяльність поміщиків з Овруча і Канева, які власним коштом відкрили школу для дітей кріпаків «для навчання в релігії і науках дітей убогих – наших співгромадян» [30].

Проте, на Сеймовому зібранні питання, що стосувались свободи віросповідання, й особливо феодалної податкової системи викликали дискусію та обговорювались до завершення роботи сейму. Зрештою, позиція щодо визнання законного існування православної церкви та її рівності з католицькою й уніатською знайшла прихильність серед більшості депутатів. Адже свобода вибору віри мала привести до встановлення миру в Правобережній Україні. З іншого боку, Польща в особі православного люду, здобуде союзників в обороні держави від посягань сусідніх країн та збільшить армію [31].

Інша позиція розділила депутатів на декілька угруповань: консерваторів, що відкидали будь-які зміни у феодалних відносинах; поміркованих, які схилились до впровадження певних заходів для покращення побуту хліборобів із урахуванням інтересів поміщика; та реформаторів, які розуміли важливість аграрної реформи задля економічного відродження країни та збереження її політичної цілісності.

Так, Т. Морський, В. Стройновський і депутат із Поділля Мерзевський підтримали пропозицію регламентувати селянські повинності й встановити три дні панщини. В. Стройновський висловився за надання кріпакам особистої свободи без землі, з повним збереженням поміщицького землеволодіння. В цьому випадку селянин і дідич мають укласти угоду про користування першим поміщицькою землею на умовах відробіткової ренти [32, 205,922–926].

Інші сеймові депутати, зокрема Битрумович, Судозольський, Красінський виступили проти будь-яких поступок селянам. Після пристрасних промов про бунти холопів на Волині й Литві (тобто, білоруських землях) у 1788–1789 рр., ці депутати закликали піддавати бунтівників та співчуваючих їм інквізиції, щоб не допустити нової Уманської різанини [33].

Позицію своїх колег засудив волинський депутат В. Стройновський. Він висловив застереження, що жорстокі превентивні заходи Порядкової комісії (такі комісії були впроваджені в кожному воєводстві Правобережної України 1789 р. для боротьби з можливими виступами населення проти шляхти і влади) призведуть до вибуху нового

гніву народу українського і, зі вступом війська Російської держави на терени Речі Посполитої, повстанці приєднуються до нього й визнають протекторат Росії: «Якщо прихід вільний війську російському дозволено, то він буде представлений як перехід у протекцію, як початок російського панування» [34, 568].

Брацлавський депутат М. Лезенський важливим аргументом, на користь нової толерантної політики Варшавського уряду у релігійному і соціальному питаннях на українських землях, вважав можливість створення надійної армії «з народу руського» (тобто, українського) для Польщі. Свій виступ він закінчив закликком визнати рівність українського люду, поряд із польським народом: «Щодо мене, то я прагну бачити кожного в польському краї вільним у своєму віровизнанні» [35, 377–378].

Раціональні та прагматичні реформаційні заходи у вирішенні селянського питання були запропоновані партією реформаторів-просвітителів, яку представляли Г. Коллонтай, С. Сташиць, Я. Декерт, Ф. Єзерський. Особу людини, з її чеснотами та правом на громадянські свободи в широкому розумінні, вони проголосили головним критерієм своїх реформаційних проєктів. Крім того, суверенітет Речі Посполитої, її територіальну цілісність вони поставили у пряму залежність від вирішення найбільш злободенного питання для польського суспільства – кріпацтва.

Г. Коллонтай, звертаючись до шляхти на Чотирьохлітньому сеймі, в промовах зазначав: «Я вам скажу сміливо, що країна, яка має сім мільйонів рабів і котра оточена деспотами, не може бути вільною» [36, 336]. Свобода, в його трактуванні, це не що інше, як природне право кожної людини на вільну працю, життя, безпеку свою та свого майна. Право хлібороба на особисту свободу Г. Коллонтай вважав першорядним кроком у формуванні добре упорядкованої політичної економіки [37, 341]. Тому в Речі Посполитій необхідно раз і назавжди встановити закони, які б захищали інтереси всієї нації, всіх соціальних станів, а не одного шляхетства і магнатів. З цих же позицій виступав С. Сташиць, хоча значно гостріше критикував політику магнатів-олігархів, які «погубили Польську республіку». «Вони знищили всяку повагу до закону..., повністю знищили в головах поляків уявлення про правосуддя. Вони перетворили закон у порожню формальність. У тій країні, де закон служить зброєю пороку, республіка громадян перетворюється на республіку крадіїв, зрадників, клятвopорушників і найманців. Магнати перетворили судові установи в торжище або місце пияцтва, насильства, підкупу» [38, 147] – гнівно кидав С. Сташиць звинувачення магнатам. Саме на останніх польський просвітитель покладав вину щодо відчуження й ненависті українського народу до Польщі. «Хто внаслідок нерозумного, неприборканого егоїзму і марнослава відштовхнув від Польщі войовничих козаків і змусив їх стати ворогами Польщі? Магнати!» [38, 148] – запитував і одночасно відповідав він. Тепер настав час збудувати державу на повазі до закону, в основі якого буде покладено принцип поваги до прав кожного кріпака.

Прикметно, що Г. Коллонтай і С. Сташиць робили акцент на визнанні економічних і політичних прав українців у Польській державі. Наприклад, Г. Коллонтай у публіцистичному творі «Остання пересторога Польщі» писав, що невизнання рівності та свободи своїх громадян, незалежно від релігійної та національної приналежності, приведе країну до повного занепаду, зробить її легкою здобиччю сусідніх держав: «Якщо людина в собі самій знайде ту істину, котру вона не знаходить у державному ладі, то вона неминуче повинна стати ворогом цього ладу. Хіба не це відчувала людина в часи Хмельницького? В часи останньої різні в Україні» [36, 337].

На переконання Г. Коллонтая, держава має взяти під свою повну опіку простий люд, встановити для нього справедливі закони і тільки тоді хлібороб (передусім, на Правобережжі України) відчує, що в нього є вітчизна, а закон «просвітить» селянство, зробить його благочестивим.

Інший представник нової когорти польських реформаторів – Ф. Єзерський взагалі запропонував розірвати пута усталеної феодальної традиції щодо кріпака і визнати селян «першим станом нації», адже «вони уособлюють всю націю», саме «простий народ створює багатство і силу держави, і він визначає характер націй» [39, 491]. Виходячи з того, що

багатство і розкіш шляхти, магнатів «є даром бідної руки селянина», а добробут і військова сила держави залежать від економічного становища хлібороба, польські реформатори-просвітителі вивели формулу: «Виміром щастя суспільства є щастя хлібороба», бо «він є годувальником всього суспільства». Тому всі стани зобов'язані йому своїм життям [18]. Відповідно, забезпечити економічний прогрес Речі Посполитої, вивести її з глибокого занепаду та кризи можна лише тоді, коли надати селянам особисту свободу, визнати їх повноправними громадянами та налагодити податкову і законодавчу систему, співзвучну політико-економічним викликам часу загальноєвропейського розвитку.

Польські реформатори-просвітителі, на відміну від польсько-шляхетського загалу, як і української козацької старшини (що у 80-х рр. XVIII ст. увійшла до складу російського дворянства та чиновництва), запропонували більш прогресивні та реальні на той момент реформаційні аграрні проекти. Передусім, на увагу заслуговує проект С. Сташиця, де пропонувалося негайно ліквідувати панщину, що є виявом «варварства», «суперечить природі людини», «викликає відразу до праці». «Країна, де панує панщина, стоїть на місці» [38, 179, 190] – констатував польський мислитель. Натомість він пропонував замінити відробіткову ренту урочними днями або чиншем (грошовим податком). Причому перевагу він віддавав останньому, в міру його економічної привабливості, адже саме чинш мав сприяти господарській ініціативі та збільшенню прибутків країни вдесьтеро. Розмір чиншу або урочних робіт необхідно було чітко визначити, виходячи з місцевих умов та узаконити на загальнодержавному рівні. По-друге, кожен селянин мав отримати землю у спадкову власність, хоч при цьому зберігалось й поміщицьке землеволодіння. По-третє, хлібороб мав отримати особисту волю та міг покинути свого власника, якщо замість себе залишить іншого господаря, або якщо дідич порушив його права. По-четверте, діти селян, які не отримали від поміщика чи свого батька землю для ведення самостійного господарства, ставали вільними від будь-яких зобов'язань перед землевласником, могли жити, де забажають, і займатися ремеслом. По-п'яте, потрібно було запровадити обов'язкову освіту для дітей селян. По-шосте, податки в країні мають сплачувати всі стани без винятку, разом із шляхтою, а хлібороби не мусять платити за свого поміщика всі державні повинності та податки, як це було до того. По-сьоме, слід запровадити сільські суди, щоб забезпечити права хлібороба та захистити від свавілля землевласника, економа, управителя. До суду мали увійти, згідно С. Сташиця, по одному представникові від шляхетства, міщанства та селянства. В цьому суді не має бути посади адвоката, її має замінити посада державного захисника для селян. Поміщика буде представляти його економ або управитель маєтку. Апеляцію розглядатимуть референдарські суди, тобто, суди, що перебувають у підпорядкуванні держави [38, 189–192].

Як бачимо, за багатьма позиціями, проект С. Сташиця 1789 р. збігався з проектом Я. Замойського, який був повністю відкинтий шляхтою 1780 р. Поряд з тим, С. Сташиць розширив і суттєво доповнив свого попередника в сенсі законодавчого захисту прав хлібороба. Однак, за його проектом, все ж зберігалась певна залежність селян від дідича, який залишав за собою статус феодала-землевласника та першість у господарському житті країни. Запропоновані аграрні нововведення, С. Сташиць розглядав із позицій виходу країни з економічної кризи, перспектив росту продуктивних сил, промисловості, торгівлі, посилення ролі міст і міщанства у політичному житті Речі Посполитої. Тому на останніх сторінках його «Перестороги Польщі» пролунав заклик до шляхти, подолати становий розбрат і об'єднатися із міщанством в єдину націю [38, 206]. Селянство як польське, так і українське, незважаючи на опис страхітливого існування хлібороба – годувальника всіх станів – і моралізації відносно поведінки шляхти щодо нього, залишилося поза політичним уявленням про нього як частину нації.

На Чотирьохлітньому сеймі польському шляхетству була представлена ще одна аграрна програма, авторства Г. Коллонтая. Ключова теза цього проекту звучала так: «Свобода особі хлібороба та земельна власність поміщика». Головний акцент він зробив на реформуванні політичного устрою Речі Посполитої, що своєю чергою передбачало серйозні зміни та нововведення в законодавчому кодексі країни, визнанні ролі міщанства і міст в економічному і політичному житті Польщі. Проте, Г. Коллонтай

розумів, що не варто мріяти про кардинальні зміни у політичній і господарській сфері, якщо не буде подолане кріпосне рабство, котре спричинило глибокий економічний занепад країни. Кріпосницькі відносини, за переконанням королівського підканцлера Г. Коллонтая, свавілля магнатів-олігархів, зневага до людини праці – хлібороба – перетворили колись могутню державу у легку здобич для експансіоністських планів сусідніх монархій. Адже, перебуваючи у страшному рабстві, народ не зацікавлений у захисті вітчизни, де панує беззаконня, зневага природних прав і свобод [36, 334–335]. Г. Коллонтай, із властивою йому емоційністю каноніка, звернувся із закликом до уряду, сейму, олігархів: негайно звільнити хлібороба від ганебного рабства, яке «накликло, так би мовити, з небес жахливе нещастя на нашу націю, піддає нас ганебному приниженню і залежності від іноземних держав. Це – покарання за велике приниження, якому піддали людську природу в нашому законодавстві» [40, 307].

Для порятунку держави і нації Г. Коллонтай у своєму проекті запропонував «віддати селянину те, що ми в нього святотатські вкрали» – «божественне і людське право, тобто, свободу розпоряджатися своєю особою, своїми руками». Коронний підканцлер запропонував запровадити систему договірних відносин між поміщиком і холопом, які б мали значно прогресивніший та водночас капіталістичний характер і сприяли б формуванню нових виробничих відносин та накопиченню продуктивних сил в аграрному секторі. «Нехай пани складуть контракти з хліборобом, згідно своїх потреб.., вони можуть скласти їх на умовах як чиншу, так і панщини, але... мусять оцінюватися за справжньою вартістю, що визначається чистим прибутком із землі» [40, 308]. Такі контракти мають бути добровільною згодою й твердо виконуватися обома укладачами. Згідно з проектом Г. Коллонтая, за селянами визнаються конституційні права рівності перед законом, недоторканності особи без судового рішення на покарання чи ув'язнення. Справи селян має розглядати тільки земський суд [41, 327–328]. Важливим кроком до визнання за селянством усіх громадянських прав було й те, що він запропонував надати їм представництво у вищому законодавчому органі держави – Сенаті. Так, за проектом, у кожній провінції інтереси селян повинні представляти по одному захиснику або народному трибуну, обраних з числа місцевої шляхти. Три народні трибуни мають увійти до депутатського корпусу вального сейму: один до нижньої палати (як співголова цієї палати), два інші до верхньої – на правах сенатора і депутата [40, 312]. Тільки на сеймі визначатимуться, узгоджуватимуться і затверджуватимуться розміри податків для селян та інших станів.

Прикметно, що в запропонованих аграрних проектах 1780 – початку 90-х рр. враховувалися вимоги Торчинського маніфесту, які набули доповнень і конкретизації щодо низки положень, зокрема відносно представництва селянства на сеймі.

Крім цього, проекти Я. Замойського, С. Сташиця, Г. Коллонтая відзначалися компромісним, поміркованим характером і не передбачали остаточної ліквідації феодальної залежності як польського, так і українського селянства. Поряд із тим, позитивним було й те, що ці проекти передбачали виведення економіки держави, яка базувалася на сільському господарстві, із занепаду, забезпечити буржуазні виробничі відносини у промисловості та, зрештою, відродити імідж Речі Посполитої як житниці Європи. Наріжним каменем у розв'язанні всіх проблем було селянське питання. Від його вирішення, з позицій політичної економії, залежало найголовніше – існування Речі Посполитої як держави на політичній карті європейського континенту. Адже саме українське селянство мало зіграти вирішальну роль у захисті територіальної цілісності Польщі на її східних «кресах». По-друге, воно мало забезпечити економічне процвітання найбагатшої провінції – «молочних рік і кисільних берегів» – Правобережної України. Проте, цей регіон являв також і значну небезпеку. Для українського селянства Польща давно стала символом рабства, деспотії, насильства над людською особою та гідністю. Польські реформатори безсумнівно гостро відчували необхідність кардинальних змін не тільки в політекономічній системі, але й у свідомості мільйонів кріпосних селян та соціальному світогляді шляхетства. Українські правобережні землі польські прогресивні діячі розглядали як невід'ємну територіальну власність Польщі, де існувала своєрідна специфіка суспільного життя та менталітет народу. Подолати

релігійну й етносоціальну ворожнечу між українським селянством й польським панством, з його католицьким войовничим клерикалізмом, вони сподівались за допомогою низки реформаційних заходів.

Зрештою, Конституція 3 травня 1791 р. проголосила особисту свободу українським і польським селянам, а також реалізацію ряду положень, пов'язаних із покращенням їхнього соціально-економічного побуту [25, 258–259]. Таким чином, була здійснена спроба перегорнути нову сторінку в історії як Польщі, так і українсько-польських взаємин. Проте, здійснити Конституцію й аграрно-соціальні перетворення не судилося, внаслідок геополітичної ситуації та розбрату в середовищі польської еліти [25, 251–256]. Магнатсько-олігархічні клани, передусім із Правобережної України, заради збереження вузькоєгоїстичних феодалських привілеїв над усім суспільством, віддали Річ Посполиту на поталу сусідніх імперій. 1791 р. польська делегація, на чолі з Потоцьким, Ржевуським і Браницьким, у Петербурзі, від «імені всієї польської нації», просила надати негайну військову допомогу проти нового варшавського уряду та Конституції. Вони запропонували і свою підтримку імперській інтервенції в межі Речі Посполитої [76].

Після загибелі Речі Посполитої 1795 р., польські патріоти, революціонери-демократи та суспільні діячі (Т. Костюшко, Ф. Гожковський, І. Лелевель, Ш. Конарський та ін.) розпочали боротьбу за відродження своєї держави. В цій боротьбі, сповненій трагізму, помилок і коротких перемог, вони шукали шляхи до сердець тих, кого століттями зневажали, пригнічували; шукали можливості подолати феодалні стереотипи мислення та ненависть тих, хто піднімався на захист своїх державницьких прав, проти кріпосного рабства та політичного безправ'я. І цей шлях під гаслом: «За вашу і нашу свободу» був досить нелегким.

1780-і рр. стали часом тяжких випробувань і для української козацької держави – Гетьманщини. Подібно до кривого дзеркала, тут відображалися (в зворотному напрямі) ті ж процеси, що мали місце в Речі Посполитій. Селянське питання в Гетьманщині теж було індикатором політичної життєздатності державності українців. Козацька старшина поспішала здобути чини російських урядовців, влитися в ряди російського дворянства і заявити про свою лояльність та потрібність імперії. Головною умовою та розмінною монетою у здобутті нового статусу для неї стало питання запровадження кріпосного права. Останнє поширилося на вільних хліборобів й рядових козаків Лівобережної, Слобідської та Південної України.

Відкинувши будь-які історичні й національні sentimenti, українська козацька старшина з 60-х рр. XVIII ст. активно почала приміряти на себе нове плаття кріпосника. Якщо на засіданнях Законодавчої комісії (1767–1768) українська старшина і шляхта, під впливом Я. Козельського, Г. Полетики, А. Алейнікова, Ф. Мартоса, М. Тимофієва та ін., стала на захист економічних прав і свобод селянства, відкинувши прагнення петербурзької адміністрації остаточно узаконити кріпосницькі порядки на українських землях, то у 1770–80-х рр. вони самі ж їх послідовно запровадили законодавчо. Практично у справі руйнації традиційної соціальної структури українського суспільства – ліквідації козацького стану (а отже, й українських збройних сил) та стану вільних дрібних землеволодільців-хліборобів – українська еліта стала союзником і виконавцем імперських планів. У гонитві за новим соціальним статусом, матеріальним збагаченням, за рахунок поспільства і рядового козацтва, українська старшина поклала на вівтар власну державу. Лівобережжя і Слобожанщина були відкинуті назад у суспільно-політичному розвитку на півтора століття. Час пішов у зворотному, від 1648 р., напрямі.

Нечисленні вимоги українських інтелектуалів щодо захисту селянства після 1783 р. мали пасивний та епізодичний характер. Проблему селянського побуту, освіти, громадянських прав, економічного життя обговорювали у вузькому колі однодумців слобожанського просвітителя О. Паліцина, архітектора за фахом. Осуд запровадження кріпацтва 1783 р. пролунав у поетичному слові В. Капніста «Ода на рабство» і «Ода на истребление Катериной II имени рабства». Селянська проблема яскраво відобразилася впродовж 1790-х рр. у діяльності та проектах слобожанського просвітителя В. Каразіна. Вихованець Г. Сковороди ще замолоду прийняв близько до серця просвітницькі ідеали

вчителя. Згодом, суспільні погляди В. Каразіна формувались під впливом гуртка О. Паліцина, який створив, за прикладом Вольтера, «академію» вільнодумства, просвітництва у своєму маєтку в с. Попівка на Слобожанщині. По суті В. Каразін продовжив справу Я. Козельського, розширивши та доповнивши його аграрний проект.

Слобідський просвітитель подав розгорнуті економічні розрахунки вартості робочого дня селянина у поміщицькому маєтку, вартості однієї десятини орної землі, сінокоосу, будівельних матеріалів для господарських потреб тощо. В. Каразін розробив також схему аграрних відносин і, подібно до польських реформаторів, запропонував укладання договору про оренду поміщицької землі селянами з подальшим її викупом через 10 років [43, 31–34, 69–70, 72, 74]. Виходячи з позицій поміщика-просвітителя, В. Каразін окреслив методи і засоби покращення побуту кріпосних селян. Він розумів, що існує прямий взаємозв'язок між добробутом кріпака та поміщика, селянина і держави. Подібно до польських реформаторів 1780-х рр., він робив акцент і на запровадженні обов'язкової початкової освіти для селянських дітей із подальшим правом навчатися в середніх і вищих навчальних закладах [43, 89].

У науковій літературі аграрні проекти В. Каразіна знайшли достатнє висвітлення і деталізувати їх не має потреби. Варто звернути увагу на принципово новий момент у проекті цього українського суспільного діяча. Адже він уперше запропонував законодавчо оформити самоврядування сільської громади, що було традиційною і характерною рисою українського суспільного життя. Необхідно відзначити, що слобожанин-реформатор практично перейняв досвід громадського самоврядування, яке запроваджувалось українським селянством ще під час повстань 50–60-х рр. XVIII ст. за свої соціальні й політичні права (зокрема у сс. Кліщинці, Кулаги, Суботовичі, Фоевичі, Морозівці тощо [19, 101–110]).

Розмірковуючи над побутом кріпаків, цей український просвітитель застерігав, що поміщик не повинен перетворитися на ганебного «наглядача за рабами». На противагу всевладдю діда, залежні від нього «поселяни» мусять мати власні органи управління – «Селянську Думу», котра б уособлювала законодавчу і судову владу. Крім того, необхідно запровадити «Сільську казну», яка б займалася загальними фінансовими справами громади. На Селянську Думу покладалось завдання вирішувати всі поточні справи: суперечки, конфлікти, земельні, фінансові. Цей орган самоврядування В. Каразін розділив на дві рівномірні частини виборних депутатів: старих (за літами і досвідом) і молодиків. Керівну роль у Думі відігравав голова – поміщик, за яким ішли, обрані громадою, прокурор (із колишніх військових обивателів), церковний староста, писар, поліцейський. Передбачалася участь у засіданнях Думи священника. Обрані члени Думи, мали отримувати зарплату (крім голови) із фонду сільської скарбниці. Для налагодження чіткої роботи та звітності Думи перед громадою, В. Каразін запропонував запровадити п'ять протокольних книг: засідань зібрання, прибутків та витрат на загальні потреби мешканців села, боргова, протокольна книга угод між селянами та поміщиком із різних економічних і виробничих справ і книга судових справ, провин і покарань [43, 79–80]. На Сільську Думу покладалась обов'язки виконувати певні поліцейські функції, вирішувати питання рекрутського набору, опікуватися сиротами, утримувати сільську школу, збирати кошти для сплати державного податку.

Запропонована В. Каразіном, система самоврядування була не тільки новим (для російського чиновництва і дворянства), але й прогресивним реформаційним заходом, що передбачав надання кріпосним хліборобам громадянських прав, хоча і в межах вузького територіального проживання. Зрештою, це відповідало менталітету й світогляду українців: бути активними учасниками суспільного життя; створювало прецедент свободи вибору, совісті та незалежності від влади поміщика. Однак, на відміну від польських аграрних проектів, які передбачали представництво селян у вищій – парламентській – владі, В. Каразін обмежився лиш місцевим самоврядуванням, яке фактично діяло під контролем того ж поміщика. У нього ніде не прозвучала думка щодо захисту селянина державними інституціями.

Характерною рисою поглядів та уявлень В. Каразіна про станово-соціальну ієрархію суспільства було те, що він категорично виступав проти ліквідації кріпосницької системи як такої і закликав лише до покращення цієї системи, за допомогою просвітницького вчення про розум, самовдосконалення, пошук істини, утвердження природного права кожної особи на свободу. Крім того, він дотримувався переконання, що селяни не готові бути особисто вільними в силу неосвіченості, невігластва, нерозуміння головних обов'язків перед державою бути, передусім, хліборобами і забезпечувати своєю працею економічне процвітання країни. З іншого боку, за переконанням українського реформатора, поміщик виступав захисником, благодійником кріпаків і був посередником між селянином і державою. Поміщик повинен «по-батьківськи» піклуватися про своїх кріпаків, контролювати їхню роботу, аби забезпечити добробут селян і прогрес у сільському господарстві [43, 97–112].

Ці погляди В. Каразіна на роль дідича в житті кріпосного посіпства, практично тотожні поглядам Я. Козельського. Обидва українські просвітителі надавали великого значення моральному вихованню дворянства, яке саме повинно відмовитися від тиранії, жорстокості та допомогти своїм кріпосним селянам отримати освіту, подолати пияцтво, забобони, лінощі та інші негативні людські вади.

На відміну від польських просвітителів, українські мислителі були ідеалістами й плекали ілюзії щодо можливості подолати соціальні суперечності зміною стосунків між поміщиком та селянством через виховання та самопізнання істини людської природи. Поряд із тим, В. Каразін зумів реалізувати свої теоретичні виклади аграрної реформи у власному маєтку, в с. Кручани 1793 р. Він щиро вірив, що його приклад переймуть інші поміщики Слобожанщини. Проте, слобідське українське і російське дворянство досить негативно сприйняло каразінський «експеримент» й вимагало від губернської влади покласти край усім «небезпечним» його нововведенням. Сам факт надання селянам права на самоврядування, встановлення орендних і договірних відносин між дідичем і кріпаком сприймався поміщиками як посягання на їхню земельну власність та юридичні права на працю кріпосного селянина. Так, усі спроби В. Каразіна переконати царя Олександра I і петербурзьких вищих сановників у доцільності й практичності його проекту, відносно покращення побуту кріпаків, уже в першій третині XIX ст. зазнали повної невдачі [44, 57,62], хоча у вищих колах російської влади цього періоду селянське питання було предметом обговорення. Хоча це були різні пропозиції косметичних, незначних заходів, що зберігали незмінність кріпосницьких аграрних відносин.

Необхідно відзначити, що аграрні проекти Чотирьохлітнього сейму на початку XIX ст. намагався популяризувати в російській імперії один із його учасників, польський поміщик з Волині В. Стройновський. У 1808 р. він опублікував свої погляди на селянське питання: «Про умови поміщика із селянами», де подав розлогий виклад реформаційних заходів з економічними детальними підрахунками. Пропозиції В. Стройновського викликали негативний резонанс серед вищих верств російського суспільства, хоча були викладені з позицій компромісу і примирення із феодально-кріпосницьким укладом Росії [10, 295–305]. Боротьба за вирішення селянського питання тільки починалась і дедалі набирала нових обертів.

Висновки. Ідеї українських і польських просвітителів-реформаторів другої половини XVIII ст. щодо зміни існуючої кріпосницької реальності, їхні заклики покінчити з рабським безправ'ям мільйонів хліборобів мали колосальний вплив на інтелектуальне українське і польське середовище в першій половині XIX ст. Вони заклали основи нового світогляду для широкої етнічної спільноти про історичну, кровну, психологічну єдність простого народу з шляхетством і дворянством. Зрештою, селянське питання у XIX ст. стало виміром цивілізаційного поступу суспільства в напрямі формування соціально-політичної повноцінної модерної нації. Для української і польської еліти селянське питання мало ще один глибокий політичний сенс: від його вирішення, від розуміння значення ролі селянства у суспільному житті залежало питання відродження державності й утвердження політичної незалежності від імперії.

Список використаної літератури

1. Горобець В. Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1998.
2. Опис Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1991.
3. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – К. : Основа, 1990.
4. Слюсарський А. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. / А. Слюсарський. – Х. : Книжк.-газетн. вид-во, 1954.
5. Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 124; 1883. – № 6. – С. 324.
6. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А.И. Путро. – К. : Вища школа, 1988.
7. Герцен А. Московский панславизм и русский европеизм // Собрание сочинений в 30 т. / А. Герцен. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 7.
8. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996.
9. Сборник императорского русского исторического общества (далее – СИРИО). – С.Пб., 1881. – Т. 8.
10. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII – первой половине XIX ст. / В.И. Семевский. – С.Пб, 1888. – Т. 1.
11. Чтения общества истории и Древней России. – М., 1858. – Т. 3.
12. Наказы малороссийских депутатов 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию. Сочинения. Уложения. – К., 1890.
13. СИРИО. – Т. 32.
14. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – М. : Госиздательство политлитературы, 1952. – Т. 1.
15. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. / В.А. Маркина. – К. : Изд. Киевского ун-та, 1971.
16. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. / В.А. Маркина. – К. : Изд. Киевского ун-та, 1961; Баранович О.І. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. / О.І. Баранович // Записки історико-філологічного відділення. – К., 1926; Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні / В. Серчик // Укр. істор. журн. (далі – УІЖ). – 1962. – № 4; Храбан Г. Спалах гніву народного / Г. Храбан. – К. : Вид. Київського ун-ту, 1989. – С. 21–46; Смолій В. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. / В. Смолій // УІЖ. – 1975. – № 10. – С. 96–103.
17. Антонович В.Б. Исследования о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. / В.Б. Антонович. – К., 1876; Кашуба М. З історії боротьби проти унії (XVII–XVIII ст.) / М. Кашуба. – К. : Наукова думка, 1974; Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 39–46.
18. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. – М. : Госиздат политической литературы, 1956.
19. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.) / В.А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1985.
20. Michalski J. Propaganda konserwatywna w walce z reform w początkach panowania Stanisława Augusta / J. Michalski // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1952. – Т. XLIII – Z. 3–4.
21. Миллер И. Торчинский манифест / И. Миллер, И. Нарский // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...
22. Ząsiorowska N. Układ sił i stosunków wytwórczych w epoce oświecenia Polskiego / N. Ząsiorowska // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1954. – Т. XLX.
23. Политический катехизис Речи Посполитой // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. – К., 1863. – Т. 3.
24. Киреев Н. Польские реформы XVIII века / Н. Киреев // Вестник Европы. – 1889. – Т. 3.
25. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой / Н.И. Костомаров // Собрание сочинений. – С.Пб., 1905. – ТТ. XVII–XVIII. – Кн. 7.
26. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 12. – Д. 205. – Ч. 5 (далее – РГАДА). – Арк. 903–905, 922; Ч. 19. – Арк. 43–50, 150–170; Ч. 21. – Арк. 170, 200–267.
27. Materiały do dziejow Sejmu czteroletniego. – Wrocław, 1957. – Т. 1.
28. РГАДА. – Ч. 3. – Арк. 287–307; Ч. 19. – Арк. 43, 150–168.
29. Правда про унію : Док. і мат. – Львів, 1991.
30. РГАДА. – Ч. 2. – Арк. 488–497; Ч. 19. – Арк. 207.
31. РГАДА. – Ч. 1. – Арк. 375–376; Ч. 17. – Арк. 283; Ч. 20. – Арк. 377.
32. РГАДА. – Ч. 5.
33. РГАДА. – Ч. 1. – Арк. 522–525; Ч. 2. – Арк. 89–95, 177.
34. РГАДА. – Ч. 1.
35. РГАДА. – Ч. 2.
36. Коллонтай Г. Последнее предостережение Польше / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...
37. Коллонтай Г. Речь в Сейме 28 июня 1791 г. / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...
38. Сташиц С. Предостережение Польше / С. Сташиц // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...
39. Езерский Ф. Некоторые слова в алфавитном порядке / Ф. Езерский // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...

40. Коллонтай Г. Несколько писем анонима / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...
41. Коллонтай Г. Политическое право польского народа / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей...
42. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1978.
43. Каразин В.Н. Сочинения, письма и бумаги / В.Н. Каразин. – Х. : Харьковский ун-т, 1910.
44. Болебрух А. Василій Назарович Каразін (1773–1842) / А. Болебрух, С. Куделко, А. Хрідочкін. – Х. : Авто Енергія, 2005.

Одержано редакцією 21.03.2013
 Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотация. *Иванова Л.Г. Украинский и польский взгляды на крестьянский вопрос (вторая половина XVIII ст.). В статье анализируются аграрные проекты украинских и польских общественно-политических деятелей второй половины XVIII в., которые отстаивали просветительские идеалы о равенстве каждого человека в гражданских правах и личной свободе, которые являются их естественным правом.*

Ключевые слова: *крестьянский вопрос, аграрный проект, гражданская права*

Summary. *Ivanova L.G. Ukrainian and Polish opinions on the peasant question (the second half of the XVIII century). The author analyzes the agrarian projects of Ukrainian and Polish public and political figures of the second half of the 18-th century, who upheld the enlightenment ideals of equality of each person in his civil rights and his personal freedom which are his natural right. Especially deep the author analyzes Ya. Koselskiy's agrarian project who was Ukrainian Kozak authority representative and who handed his project to the Session of the Legislative Commission for the new code in Russian Empire (1767 – 1768). Ya. Koselskiy proposed a new concept of productive relations which had to be taken as the basis of social mutual relations. The views on the agrarian problem of other Ukrainian enlighteners such as H.Poletika, V.Karasin, A.Aleinikov are also considered in this scientific article. The author points out pro and contra in their projects. Besides, the peculiarities of socio economic thought in the society of Polish-Ukrainian nobility of the Right Bank Dnieper Ukraine are also considered in the article. In this connection the analysis of contemporary rebellion appeals «Manifest of Torchyn» (1767) and «Appeal to Peasantry» (1768) is presented. The author specially stresses the research of the projects of such Polish public and political figures as Ya. Zamoisky, A.Sulkovsky, H.Kolontai, S.Stashyts, who were the Deputies of the 4-year Seim (Polish Parliament). First of all they envisaged the decision of the Ukrainian peasantry problem in Polish state. By means of progressive reforms they hoped to save the Polish state which was in a step from its fall at the end of the 18-th century.*

Key words: *peasant question, agrarian project, human rights*

УДК 94(477)32(09)

В. В. Ігнатенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. *Статтю присвячено розробленню теми селянства суспільно-політичною думкою другої половини XIX – початку XX ст. Саме у цей час формувалися головні напрями української політичної думки: народницький, еволюційний, пізніше – консервативний. Починаючи з кирило-мефодіївців, селянська домінанта постійно присутня в наукових працях і роздумах народників М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, поступово набуваючи ознак релігійно-містичної селянської ідеології, з огляду на радикальне протистояння «місто – село». Представник еволюційного напрямку М. Драгоманов започаткував відмову від народницької ідеології та застосування селянських повстань як засобу досягнення соціальної справедливості. На початку XX ст. з появою консерватизму його апологет В. Липинський пропагував ідею традиціоналізму як засобу збереження, притаманних українському селянству, культурних норм і цінностей та інструментів господарювання, всупереч доктрині марксистів, де селянство є допоміжним соціальним матеріалом у боротьбі за владу та знаряддям побудови нового суспільства.*

Ключові слова: *народництво, еволюціонізм, консерватизм, селянська домінанта, традиціоналізм*

Постановка проблеми. Друга половина XIX – початок XX ст. в історії української нації характеризується як виробничо-економічними зрушеннями, так і якісними змінами парадигм самоусвідомлення. Своєрідним каталізатором суспільної динаміки, безумовно, була реформа 1861 р., яка, разом з відомими соціально-економічними наслідками, мала й опосередкований вплив на еволюцію української суспільно-політичної думки, позначену постатями М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, пізніше – М. Грушевського. Погляди цих учених, які стали тепер класично-хрестоматійними, у другій половині XIX ст. сформували два напрями суспільно-політичної думки України – народницький та еволюційний.